

d'interès històric, filosòfic, polític, econòmic i jurídic. L'obra, emmarcada en la realitat política de l'Europa baixmedieval i excel·lentment introduïda, ofereix una base teòrica per a la constitució d'una nova societat política, conseqüència d'una revolució comercial i mercantil, quelcom que contribueix a donar a

conèixer els orígens de la modernitat en termes polítics i econòmics. Des d'aquí, per tant, només podem felicitar i augurar un bon inici a la col·lecció que ha publicat aquest text, tot esperant l'adveniment de l'edició de les obres de molts altres «Rei Nummariae Scriptores»!

Maria Cabré i Duran

Universitat Autònoma de Barcelona

<http://dx.doi.org/10.5565/rev/enrahonar.228>

Llibre de la Creació

Edició i traducció de Manuel Forcano (2012)

Barcelona: Fragmenta Editorial, 171 p.

ISBN 978-84-92416-59-2

El *Llibre de la Creació* (o *de la Formació*) és el tractat més antic que conservem de pensament sistemàtic especulatiu en hebreu. El seu estil misteriós, a la vegada que laconic, en fa una obra única, un dels textos més enigmàtics de la literatura jueva. Al llarg del temps, ha estat interpretat de maneres molt diverses: com a tractat cosmològic o com a tractat místic i cabalístic (en el vessant més teòric o en el vessant d'ús taumatúrgic), i fins com a beceroles o com a tractat d'ortografia i gramàtica. El fet que sigui d'autor desconegut, que tingui una data de composició molt incerta i discutida (els diferents estudis el situen principalment entre els segles II i IX dC) i un origen geogràfic també ignorat, contribueix encara més a atribuir un caràcter misteriós i fins esotèric a l'obra. Ha rebut moltíssims comentaris, entre els quals trobem els de jueus del nostre àmbit catalanollenguadocià. És un goig, doncs, si més no per la influència que aquest llibret ha tingut en la càbala de Catalunya i Provença, que Fragmenta Editorial hagi decidit publicar-ne la primera traducció al català.

Manuel Forcano ha escrit una bona i suficient introducció al text, de trenta-set pàgines (bibliografia inclosa), en què presenta el caràcter general d'aquest breu tractat (de només 1.300 i 2.500 paraules, aproximadament, en dues de les seves recensions més difoses, anomenades *curta* i *llarga*), insistint en les interpretacions principals que s'han fet del text: la dels rabins del Talmud com a formulari màgic, la dels racionalistes dels segles X-XII com a tractat de filosofia i la dels místics i cabalistes a partir del segle XI com a manual de meditació sobre l'origen del cosmos, de l'home i del món (p. 9-13). Forcano presenta també cada una de les quatre parts en què s'acostuma a dividir el text (p. 13-20). La primera part, constituïda pel capítol primer, mostra les «trenta-dues vies misterioses de saviesa» amb què Déu ha creat el món, constituïdes per les deu *sefirot* o nombres primordials (que ja no tornen a aparèixer a la resta de l'obra) i les vint-i-dues lletres de l'alfabet hebreu. La segona part, constituïda pel capítol segon, presenta les vint-i-dues lletres de l'alefat i les 231

combinacions possibles preses de dues en dues (Forcano les anomena erròniament «permutacions»); es classifiquen les lletres en principals, dobles i simples, i també es divideixen en grups fonètics. En la tercera part, constituïda pels capítols tercer, quart i cinquè, s'exposen en detall els tres grups en què l'autor ha dividit les vint-i-dues lletres: tres de principals, que representen els elements primordials: aire, aigua i foc, a partir dels quals apareix la creació; set de dobles, a partir de les quals es creen els set planetes, els set cels, els set dies de la setmana i els set orificis de la cara, i dotze de simples, amb les quals es creen les activitats principals de les persones, les dotze constel·lacions del zodíac, els dotze mesos de l'any i els dotze òrgans rectors del cos humà. La quarta part està constituïda pel capítol sisè i últim, i constitueix, segons Forcano, una mena de sumari de tot el que s'ha dit anteriorment, la qual cosa és aplicable al capítol sisè de la recensió llarga, però no tant al de la recensió curta, que sembla que té poca relació amb el text precedent. Tant en una recensió com en l'altra, s'hi esmenta el patriarca Abraham, cosa que ha donat origen a la tradició d'atribuir-li l'autoria de l'obra i el fet d'haver dut a la pràctica amb èxit les instruccions descrites en els capítols anteriors.

A continuació, la introducció tracta de les diverses autories que s'han atribuït a aquesta obra anònima (p. 21-25) i de la data de composició (p. 25-33), que Forcano situa entre els segles II i IV dC, basant-se en l'estil i en les característiques de l'hebreu del text, la coincidència amb corrents neopitagòrics i amb doctrines gnòstiques quant a la mística de les lletres, la ignorància del nom i la funció de les vocals hebrees i certes coincidències amb obres de l'època, com ara les *Homilies Pseudoclementines* i el midraix *Tanhumà*. Forcano es refereix també als comentaris principals que ha rebut aquest text i a les diferents recensions que se n'han escrit (p. 33-40). Entre altres, esmenta el

comentari més antic, el de Seadyà Gaon (ca. 931); el del jueu català Jafudà (o Yehudà o Judà) ben Barzilay (segle XII); el del jueu occità Issac el Cec; el del seu deixeble català Azriel de Girona (segle XIII), difós sota l'autoria de Mossè ben Nahman o Nahmànides, i l'autèntic de Nahmànides, que és limitada al primer capítol de l'obra. Presenta també les quatre recensions més difoses: la curta, la llarga, la d'Isaac de Llúria o Ari i la del Gaon de Vilnius o Gra.

En l'últim apartat de la introducció, anterior a la bibliografia (p. 40-43), Forcano explica alguns dels criteris adoptats en la traducció i es refereix, breument i confusament, al text hebreu pres com a base de la seva edició. Respecte a la transcripció adoptada, afirma, amb gran sorpresa nostra (p. 42, nota 59), que el sistema de transcripció simplificada de l'Institut d'Estudis Catalans «va ser configurat només a fi de fornir els acadèmics i els investigadors d'un sistema de transcripció per a obres de caràcter purament filològic i de crítica textual, i és poc apropiat per a obres que no s'adrecen únicament als entesos en hebraística, cosa que explica que, ara, ens n'allunyem». És evident que qui escriu això no ha llegit el text que comenta. Si Forcano hagués seguit el sistema de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), hauria fet servir la forma de tota la vida *Sem* com a nom d'un dels fills de Noè, i no pas l'exòtica forma *Shem* (p. 21, nota 7); hauria escrit *midraix* i *midraixos*, i no pas les formes més estranyes per a la nostra llengua *midrash* i *midrashim* (p. 12; p. 23, nota 14; p. 33), o *Haguigà* i no *Khaguigà*; etc. Hauria evitat les incoherències d'escriure en un lloc *Aqiba* (p. 24) i, a la pàgina següent, *Aquiba*, tot referint-se al mateix personatge, o de transcriure la lletra *het* hebrea ara per *h* (*Nahman*, p. 23, nota 12; d'acord amb el sistema de l'IEC), ara per *kh* (*khaqaq*, p. 12; *Tankhumà*, p. 33; *Khaguigà*, p. 33, nota 41). Suposem que no hauria dubtat a accentuar *gólem* en

lloc de posar *golem* (p. 22, 23). Però, a més, hauria calgut tenir en compte que molts dels termes més repetits en aquesta obra estan inclosos en el diccionari de l'IEC com a formes totalment adaptades al català, de manera que no té cap sentit escriure'ls de manera més complicada. Així, el diccionari de l'IEC inclou, amb les formes ben simples indicades a continuació (i que s'han fet servir en català almenys al llarg de diversos decennis, per exemple, en les edicions bíbliques), tots els noms de les lletres hebrees, tan repetits en el *Llibre de la Creació* (escrivim en segon lloc les formes adoptades per Forcano i ometem les lletres en què hi ha coincidència entre el diccionari de l'IEC i aquest autor): *vaul/vav*; *zain/zayn* (p. 81, 83, 139, 141, 143), però també *zain* (p. 65); *het/khet*; *cafl/kaf*; *sàmecl/samekh* (p. 65, 81, 83, 111, 141, 143, etc.), però també *sàmekh* (p. 149, 155, 157, etc.); *ain/ayin* (p. 81, 83, 139), però també *ain* (p. 63, 111), *cofl/qof*; *reixl/resh*; *xin/shin*, i *taul/tav*. El diccionari normatiu català també inclou el mot *midraix* (plural: *midraixos*; Forcano, en canvi, utilitza *midrash*, plural: *midrashim*) i els noms dels mesos hebreus: *iàr*, *tixrí*, *marheixvan*, *quisleu*, *xevat* (Forcano, de manera més complicada, escriu: *iyar*, *tishri*, *markheshvan*, *kislev*, *shbat*, p. 83 i 143). Notem que la pronunciació *Saadia* (p. 13, 21), amb *i* tònica, és impossible en hebreu, perquè es tracta d'una *i* consonàntica. D'altra banda, no veiem la raó per escriure *Gaó* en lloc de *Gaon* (el català no rebutja pas la *n* final en els cultismes: *saxofon*, *xilofon*, ni en els noms propis: *Ramon*, *Segimon*, ni tan sols en diversos mots patrimonials: *algun*, *bon*, *roman*). Finalment, a la pàgina 42 caldria dir que el dígraf català *ts* representa un so *africat* (no *fricatiu*).

A la portada del volum que comentem es llegeix que l'edició del text és de Manuel Forcano, i a la pàgina 43 l'editor escriu que «el text hebreu correspon al fixat a l'*editio princeps* de Màntua de 1562 [...] així com a la versió crítica es-

tablerta per Ithamar Gruenwald». Cal dir que si el text hebreu del *Llibre de la Creació* ja és prou enigmàtic, aquestes afirmacions encara l'hi fan més. Per sort, Forcano no compleix el que promet i el text que edita no és el de Màntua, una versió molt deficient segons els dos últims autors que coneixem que han intentat fer edicions crítiques de qualitat del text hebreu del *Llibre de la Creació*: A. Peter Hayman (2004, no citat per Forcano) i Ithamar Gruenwald (1971). Això és el que escriu Hayman sobre les versions curta i llarga de Màntua: «as Gruenwald remarks [...] are full of mistakes» (p. 12). De fet, l'altra edició que Forcano esmenta, la de Gruenwald, està feta sobre els millors manuscrits i només esmenta de més a més, a l'aparat crític, les dues versions impreses de Màntua. En realitat, no sabem per quin motiu la portada del volum que comentem diu el que diu, perquè l'edició de Forcano, amb el text imprès en lletra clara, ben distribuït en línies curtes que en faciliten la lectura i la comparació amb la traducció, a part de ben puntuat, no és res més que una reproducció en general fidel (en tots aquests aspectes, i fins en la tria entre l'ús d'abreviatures o de paraules sense abreujar, i en el tipus d'abreviatures) de la de Paul B. Fenton (esmentada a la bibliografia). Exemple de coincidència curiosa: ni en la versió de Fenton ni en la de Forcano no hi ha signes d'abreviatures en les lletres de la recensió curta en III,8, línies 7 i 8. Tan fidel és la reproducció, que en còpia fins i tot els errors, com ara l'absència del mot פלאות (recensió curta, I,1, línia 1, p. 52; vegeu, en canvi, la traducció d'aquest mot en l'adjectiu *misterioses* a la pàgina encarada de la traducció) o el desplaçament del mot יסוד al final de I,2 en la recensió curta (p. 52), en lloc d'anar, com li correspon, al final de la segona línia del mateix paràgraf (vegeu, en la traducció, el lloc de l'adjectiu *fonamentals*, en el lloc paral·lel d'on hauria de trobar-se el mot hebreu que tradueix). O

l'absència de cometes d'abreviatura en llocs on n'hi hauria d'haver (p. ex.: recensió llarga, IV,14, línia 1, i línia última, dues últimes paraules; VI,12, penúltima paraula). La versió de Forcano afegeix els petits errors següents a la de Fenton: *a*) Recensió curta: IV,2, línia 6: וּשְׁלוּשׁ en lloc de שְׁלוּשׁ (sense la conjunció); VI,2, línia 1: hi falta el numeral inicial (ג'), traduït en català (*Tres*); *b*) Recensió llarga: I,2: hi sobra el mot inicial בן; I,2, línia 2: וְשֵׁרִים en lloc de וְעֵשְׂרִים; II,1, línia 8: en el primer grup de lletres hi sobra la lletra ר (que, de fet, no apareix en la traducció); al final de la mateixa línia: וְשֵׁרִים en lloc de וְשֵׁרִים (la traducció segueix, en canvi, el text hebreu correcte: *samekh* [sic] [...] *shin*); II,5, línia 1: מִטְהוֹ en lloc de מִתְהוֹ (error d'ortografia); IV,4, línia 6: hi sobra el mot מֵאָה en מֵאָה שֶׁבַע מֵאוֹת; VI,10, línia 11: בֵּין en lloc de בֵּתוֹךְ; VI,10, línia 13: וּכְרַת en lloc de וּכְרַת. Hi ha uns altres detalls que tenen menys importància, com ara algunes diferències entre formes gràfiques diferents d'un mateix mot, dues línies de l'edició de Fenton que han quedat unides en una en la de Forcano (recensió curta, V,3, línia 4), agrupació de les consonants de dues en dues en les llistes de la pàgina 138 (compareu-ho amb les mateixes llistes a les pàgines 140, 142, 152, 154, 156, 166), etc. Tipogràficament, l'edició de Forcano es fa agradable a la vista; llàstima que s'hagin escollit cometes de forma equivocada per a les abreviatures (' i " en lloc de ' i "; a part que, ja en l'edició de Fenton, s'usa, potser per dificultats tipogràfiques, la cometa simple en lloc del punt superior en el cas de les sèries de lletres; s'hauria pogut prescindir de signe d'abreviatura). L'última línia hebrea de la pàgina 90 hauria d'anar a la pàgina 92, a fi de mantenir el paral·lelisme amb la traducció catalana; semblantment passa a les pàgines 156/158, 160/162, 162/164 (aquí són quatre les línies que caldria moure de lloc) i 166/168.

S'ha de dir que el fet que Forcano reproduïx l'edició de Fenton no ens aclareix del tot els misteris de l'edició, perquè Fenton no explica en absolut els criteris de la seva edició, llevat de dir que es basa en l'edició crítica de Gruenwald. En realitat, no edita el mateix text de Gruenwald, i no sabem en quins criteris es basa per apartar-se'n molt freqüentment; de fet, sovint ho fa certament per simple error, com passa en els llocs indicats més amunt i en diversos casos més, com quan en la recensió llarga, V,28 (corresponent al § 50 de Gruenwald), reproduïx (amb alguna petita diferència) el text editat per Gruenwald com a recensió curta. Ni Fenton ni Forcano no ens expliquen coses tan elementals com l'ús que fan, en el text editat, dels claudàtors ([]) o dels angles (<>) (recensió curta, I,10; II,2.3; etc.), i hauria estat convenient explicar-ho tenint en compte que, mentre que hi ha editors que fan servir els claudàtors per indicar el text afegit per l'editor i els angles per indicar el text que l'editor considera que s'ha de suprimir, n'hi ha uns altres que fan justament el contrari. Forcano corregeix, almenys en un cas, alguna de les errates de Fenton (recensió llarga, III,13, línia 7: שְׁלֹאֲדָם > שְׁלֹאֲדָם). Hauria estat molt útil per als hebraïstes que s'hagués afegit als paràgrafs (com fa Fenton en la recensió llarga) la numeració establerta per Gruenwald i que Hayman manté en la seva nova edició crítica.

La traducció de Forcano es llegeix bé, és elegant i fidel al text hebreu. Tenint en compte que, en una obra d'aquest tipus, els termes adoptats tenen força importància, ens hauria agradat que s'haguessin traduït de manera diferent tres termes hebreus que Forcano acostuma a traduir per *crear* (בָּרָא *crear* —que apareix ja al principi de l'obra I,1, recensions curta [d'on l'ha eliminat Fenton per error] i llarga, malgrat l'afirmació poc fonamentada, doncs, de la p. 12—, צָר *formar* i יָסַד *fundar, establir*). Potser també estaria

bé que hi hagués més literalitat en la traducció dels verbs, molt repetits, חָקַק, literalment 'gravar', i חָצַב, literalment 'tallar, esculpir', que Forcano acostuma a traduir per *traçar* i *dissenyar* (vegeu ja la p. 12). No sembla gaire adequat anomenar *bèsties* els éssers d'Ezequiel cap. 1 que l'exegesi actual acostuma a interpretar com a *éssers vivents* o, simplement, *vivents* (recensió curta, I,12; recensió llarga, I,5.14). En la recensió llarga, II,1, línia 17, hauria calgut traduir «i es pronuncien amb veu» en lloc de «quan la veu les pronuncia» (en aquest cas, la traducció de Fenton és bona: «[en se prononçant] avec la voix»). El traductor, forçant el català, fa servir com a substantius els mots *amunt*, *avall* i *damunt*; potser no calia i es podien haver utilitzat substantius com ara *altura* i *pregonesa* (recensió curta, I,13, línia 1; recensió llarga, I,7, línia 5; I,11, línia 6; etc.). En la recensió llarga, I,6, línia 6, hi falta text: hauria de dir «imagina que el Senyor és únic i el Creador és un», en lloc d'«imagina que el Creador és únic»; en VI,10, línia 1, hi falta el verb: «I quan *va venir* Abraham, el nostre pare [...]», mentre que a la línia següent n'hi sobra un (potser el primer dels sinònims: *ho contemplà*). En la recensió curta, III,4, línia 3, i en la llarga, III,6, línia 3, hi falten els mots *al principi* o *en primer lloc*. En la recensió llarga, II,5, línia 5, hi falta la traducció de l'abreviatura קִקָּק, igual que en la versió francesa de Fenton.

Forcano té en compte la traducció al francès de Fenton i, a vegades, la millora. Lamentablement, altres vegades se'n refia excessivament, com quan tradueix «I així fins que totes elles fan un cicle» (recensió curta, II,5, línia 4; vegeu també recensió llarga, II,4, línia 4) en lloc de «I així successivament», amb la qual cosa, de passada, s'hauria pogut esmentar la nota 8 de la pàgina 65 i la nota 4 de la pàgina 113. O bé quan tradueix amb una sola paraula, *creà*, els dos verbs בָּרָא i הִקָּק en la recensió llarga, I,1, línies 2 i 6. Altres exemples: seria millor, al

nostre entendre, traduir literalment אֲדֹנָי כָּל per *el Senyor de tot* en lloc d'*el Totpoderós* (Fenton: *Omnipuisant*) (recensió curta, VI,9, línia 5). També ens semblaria millor fer servir l'expressió *donar vida*, més que no pas el verb *ressuscitar* en la recensió curta, VI,7, línies 3 i 6, i en la recensió llarga, V,6, línia 7.

De vegades, s'arriben fins i tot a traduir paraules que apareixen en la versió francesa, però no en el text hebreu editat, suposadament perquè se li han esborrat per error a Fenton després d'haver traduït el text; o bé es tradueixen segons l'ordre correcte de la versió francesa, quan hi ha hagut canvis d'ordre, per error, en el text hebreu. Així, en la recensió curta, I,1, l'adjectiu *misterioses* té correspondència en l'adjectiu *mystérieuses* de la versió francesa, però no en el text hebreu, del qual Fenton ha suprimit per error el mot corresponent. En el mateix paràgraf, els mots *el seu univers* corresponen a *son univers* (entre claudàtors) de la versió francesa, però no tenen correspondència en el text hebreu, perquè Fenton, no sabem obeint a quins criteris d'edició, ha decidit suprimir els mots hebreus corresponents juntament amb el verb בָּרָא (potser perquè aquests mots falten en dos dels manuscrits editats per Gruenwald). En I,2, l'adjectiu *fonamentals* apareix en el lloc que li correspon, com el mot *fondamentales* en la versió francesa, però el mot hebreu corresponent està desplaçat per error de Fenton al final del paràgraf. En II,3, línia 9, els noms de les lletres «*zain, samekh, tsade, resh, shin*» segueixen l'ordre de la versió francesa i de l'edició crítica hebrea de Gruenwald, però les lletres *samec* i *xin* apareixen intercanviades en el text hebreu editat per Fenton i reproduït per Forcano.

El català, en tot el text, no sols en la traducció, és de bona qualitat. Les úniques errates observades són que, a la p. 10, línia 5, hi sobra el pronom *hi*, i que, a la p. 25, línia 8, s'hi llegeix *similituts*.

Les notes, al nostre entendre, són útils i suficients. Observem només que

no veiem que la traducció *invisibles* de la versió llarga, I,13, línia 11, es pugui basar en el Talmud, tractat *Haguigà*, 12a; creiem que aquí hi ha hagut una confusió. En la nota 1 de la p. 110, ens sembla que seria millor escriure-hi *càrrega fonètica* en lloc de *càrrega fonològica*.

En resum, deixant a part les qüestions de transcripció i alguns errors o qüestions discutibles de traducció, el volum que re-

censionem conté una introducció molt bona al *Llibre de la Creació*; la traducció és, en general, adequada i d'un estil excel·lent, i les notes, suficients i útils. Llàstima que Forcano, que té prou preparació, no hagi escollit una edició millor del text hebreu o no s'hagi atrevit a confeccionar-la ell mateix a partir de les edicions crítiques de Gruenwald o de Hayman.

Pere Casanellas i Bassols

Societat Catalana d'Estudis Hebraics

<http://dx.doi.org/10.5565/rev/enraonar.241>

MEDINA, Jaume (2013)

Sobre Ramon Llull

Barcelona: Llibres de l'Índex, 322 p.

ISBN 978-84-940712-4-9

En plena maduresa intel·lectual i vital, Jaume Medina, poeta i catedràtic de Filologia Llatina de la Universitat Autònoma de Barcelona, ens ofereix una obra miscel·lània que recull diversos treballs sobre la figura i l'obra de Ramon Llull, molts dels quals havien restat inèdits fins avui. Jaume Medina ha dedicat una bona part de les darreres dècades als estudis lul·lians, fet que l'ha convertit en un estudiós de referència del filòsof mallorquí a casa nostra i l'ha vinculat professionalment i personalment amb molts altres especialistes, tal com queda palès a la dedicatòria que enceta el volum: «L'obscura semblança» enllaça amb una gran bellesa l'essència lul·liana amb el destinatari del poema, el Dr. Pere Villalba Varneda, editor, entre d'altres, de l'*Arbor Scientiae*.

Sobre Ramon Llull és un compendi que aplega divuit treballs referits a l'obra del beat, en què es recullen conferències i comunicacions per a congressos, articles per a revistes especialitzades, capítols de

llibre, traduccions de petits opuscles i, fins i tot, el text llatí, amb les traduccions al català i a l'italià, del *Liber de natura*, a partir de l'edició crítica que el mateix Jaume Medina ja va publicar a les *Raimundi Lulli Opera Latina* (ROL) l'any 2005: op. 97 *Rhetorica noua*; op. 98 *Liber de natura*; op. 99 *Liber quid debet homo credere de Deo*; op. 100 *Liber de mille proverbiis* (Turnhout & Brepols Publishers, ROL, XXX). Cadascun d'aquests treballs fou llegit o elaborat (i alguns també publicats) en un període temporal que s'estén des de l'any 1996 (VILLALBA VARNEDA, Pere (1998). *En el setè centenari de l'Arbor Scientiae de Ramon Llull: Significat d'aquesta obra i edició crítica llatina*. Conferència pronunciada en el saló d'actes del Col·legi de Sant Francesc durant la festa del beat Ramon Llull, 27 de novembre de 1996) fins al 2012 («Doctrina pueril», *Los mundos de Ramón Llull en las lenguas de hoy*, Julia Butiñá (coord.), Madrid Universidad Nacional de Educación a Distancia,